

РАҚАМЛИ ТАЪЛИМ ШАРОИТИДА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАСИНИ БОШҚАРИШ

Хушвақтов Шухрат Абдурауфович

ТДИУ “Рақамли иқтисодиёт” факультети декани муовини

Аннотация

Мақолада олий таълим муассасасини бошқаришнинг хусусиятлари, бошқарув механизмларининг турлари ва функциялари бўйича таснифи кўриб чиқилади, муаллифнинг мақсадларни белгилаш мезонига кўра қатъий ва мослашувчан механизмларга таснифланиши таклиф этилади. Шунингдек, бошқарув механизмини барча элементларнинг ишлашини, ижтимоий-иқтисодий тузилмани ташиқил этиш функциясини таъминлайдиган “алоқалар тизими” сифатида таҳлил қилади.

Аннотация

В статье исследуются особенности университетского управления, рассматривается классификация механизмов управления по видам и функциям, предлагается авторская классификация на жесткие и адаптивные механизмы по критерию целеполагания. В нем также анализируется механизм управления как "система отношений", обеспечивающая функционирование всех элементов, функция организации социально-экономической структуры.

Калит сўзлар

Бошқарув, бошқарув механизми, олий таълим муассасаси, таснифлаш.

Ключевые слова. Менеджмент, механизм управления, высшее учебное заведение, классификация.

Кириш

Олий таълим муассасалари (ОТМ)ни бошқариш муаммоларини ўрганиш бугунги кунда замонавий муаммолар ва келажақдаги муаммоларни ҳал қилишга қодир бўлган самарали олий ўқув юртларини бошқариш моделларини шакллантириш масалалари асосан мамлакатимизнинг етакчи олийгоҳларининг олимлари гуруҳлари томонидан ўрганилмоқда.

Таълимни бошқаришнинг замонавий назариясида таълим ташкилотларининг моҳиятини, уларни илмий тақдим этиш усулларини қайта кўриб чиқиш мавжуд ва П.А. Петряков ўз наشريда таъкидлаганидек, агар илгари бундай ташкилотлар бошқариладиган объект сифатида қаралса, бугунги кунда таълимни бошқаришнинг етакчи тушунчалари уларни бошқарув ва ўзини ўзи бошқариш субъектининг бир тури сифатида эътибор берилмоқда.

Ва бу таъриф жуда аниқ бўлмаса-да, биз муаллиф билан замонавий ОТМ тобора сезиларли даражада автономияга эга бўлган ўзини ўзи ривожлантирадиган ташкилотга айланиб бораётгани ва бундай ташкилотларни энди механистик ёндашув нуқтаи назаридан кўриб чиқиш мумкин эмаслиги тўғрисида фикрга келиш мумкин [13].

Муаллифнинг фикрларига мувофиқ, ОТМларни бошқариш иқтисодиётини ўрганишда “динамик ёндашув зарур бўлиб, унда олийгоҳлар ташқи муҳит билан ўзаро алоқада бўлган ва маълум бир ташкилотнинг индивидуал хусусиятларини акс эттирувчи, маълум бир ташкилий маданиятни шакллантирадиган ўзгарувчан, фаол субъектларни ифодаловчи таълим ташкилотлари сифатида қаралади” [13].

Юртимиздаги ОТМ маъмурияти тадқиқотчиларнинг эътиборидан маҳрум эмас ва уларнинг тадқиқотлари доираси кенг. Сўнгги йиллардаги маҳаллий илмий ишланмаларда олий таълимда менежмент тадқиқотларининг бир нечта асосий векторларини ажратиш мумкин:

- * ахборот тизимларининг бошқарувга интеграллашган интеграцияси,
- * маркетинг технологияларини қўллаш,
- * олийгоҳ ходимлари самарадорлигини ошириш,
- * сифат менежменти.

ОТМ менежменти самарадорлигини ошириш бўйича кўплаб тадқиқотлар мавжуд. Олий таълимни ташкил этишни бошқариш соҳасидаги турли хил назарий ва амалий тадқиқотлар қаторида шуни таъкидлаш керакки, назарий характернинг баъзи концептуал жиҳатлари етарлича ишлаб чиқилмаган, натижада олий ўқув юртининг оқилона фойдаланиш соҳасидаги ишларини ташкил этишни комплекс режалаштириш ресурслари етарлича эмас.

Адабиётлар таҳлили

Юқоридаги фикрларга асосан, шуни таъкидлаш керакки, олий таълим муассасасининг ривожланаётган муҳитини бошқаришга оид қатор олимлар томонидан илмий изланишлар олиб борилган ва керакли таклиф ҳамда тавсиялар ишлаб чиқилган. Жумладан, бошқарув услублари муаммосини ўрганишга оид фикр ва қарашлар Н.Боймуродовнинг “Раҳбарлик психологияси” [1], М.Қоплонова, О.Авлаевнинг “Бошқарув психологияси” [2], Р.Х. Джураев, С.Т. Тургуновнинг “Таълим менежменти” [3], Р.Ш.Ахлидиновнинг “Мактаб бошқарувида ички назорат” [4], Н.Комилов, А.Бегматов, М.Куроноунинг “Раҳбар ва ходим” [5] каби илмий асарларида илгари сурилган.

Бошқариш механизми – композицион тушунча бўлиб, механика соҳасида унинг маъноси аниқ, аммо ижтимоий–иқтисодий тизимларга нисбатан унинг таърифини аниқлаштириш мақсадга мувофиқдир. “Механизм” тушунчаси “қандайдир фаолият тартибини белгиловчи тизим, қурилма; қандайдир ҳаракат, ҳодисани белгиловчи ҳолатлар, жараёнлар кетма-кетлиги”ни англатади [10].

“Бошқарув” тушунчаси турли йўллар билан ва кенг талқин этилади [17], шунинг учун ишлаб чиқиладиган масалалар доирасида уни субъектлар томонидан иқтисодий объектларга онгли равишда мақсадли таъсир сифатида тушунишга риоя қилиш мақсадга мувофиқдир [18].

Анъанага кўра, бошқарув мақсади тажриба асосида баҳоланадиган мавжуд реал имкониятлар билан дастлабки эҳтиёжни қондира оладиган келажакдаги натижанинг муайян модели ғояси сифатида тушунилади [12]. И. П.Пономаревнинг мулоҳазаларидан келиб чиқадики, бу борада баҳолаш (аниқроғи, ўлчаш) тизимда ҳаракат ва натижа ўртасидаги адекват алоқани сақлаб қолишга имкон берувчи асосий аҳамият касб этади.

Ўлчов бошқарув объектнинг ҳолатини ва муайян бошқарув таъсирининг самарадорлигини кўрсатади. Ҳар қандай мақсад ўлчанадиган бўлиши керак ва ўлчаш жараёнининг ўзи режалаштирилган режадан четга чиқишга ёки муаммонинг пайдо бўлишига ўз вақтида жавоб беришга имкон беради, бу эса мақсадга эришишга ёрдам беради [14].

Д.В. Арутюнова ўз асарларида бошқариш механизмларининг қизиқувчан тушунчасини асослайди. Унинг таъкидлашича, “ОТМни стратегик бошқаришни амалга оширишнинг мослашувчан иқтисодий механизми”нинг мураккаб концепцияси мавжуд бўлиб, у доимий ўзгариш шароитида ва ички ва ташқи имкониятлар ҳисобига стратегик мақсадларга эришишнинг асосий тамойилларини ишлаб чиқишни аниқлатади.

Ушбу механизм маълум бир ОТМ таркибий бўлинмаларининг ўзини-ўзи ташкил этиш қобилиятидан фойдаланишга асосланади, бу билан боғлиқ ҳолда стратегияни шакллантиришнинг сифат жиҳатидан янги даражасига ўтиш содир бўлади, бу нафақат мақсадларни режалаштиришга имкон беради, балки ташқи ва ички муҳитнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлган вазифалардан келиб чиққан ҳолда бошқарув жараёнини амалга ошириш, назорат қилиш ва созлашга шароит яратади [5].

Шу билан бирга, муаллифнинг ташқи ва ички муҳит таъсири остида ташкилий мослашувчанлик ғояси, гарчи янги бўлмаса ҳам, бошқарув механизмларининг амалдаги концепциясининг олдинги поғонасида ўз мавқеига лойиқдир.

Бошқарув механизмларини мослашувчанлик даражасига қараб тақсимлаш учун аниқ ўлчанадиган мезон зарур. Турлари бўйича бошқарув механизми молиявий ва ташкилий бўлинади. Функционаллик асосида режалаштириш, ташкил этиш, мотивация, назорат қилиш механизмлари ажралиб туради [11].

Бизнингча, таснифлашнинг на бир, на бошқа хусусияти янги мураккаблик даражасининг пайдо бўлиши ва механизмларни тақсимлашда бошқа омилнинг жойлашиши мантиқий эмас. Бироқ бошқарув механизмларини таснифлашнинг классик омиллари фақат уларни ташкилот сифатида ОТМнинг ўзига хос хусусиятларига татбиқ этишда мантиқий ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси

Мақоланинг методологияси илмий ва тобора оммалашиб бораётган манбаларни таҳлил қилишдан бошлаб, олий таълим муассасаларининг ривожланаётган муҳитини бошқариш механизмлари аҳамияти ва ролини таҳлил қилади.

Олий таълимни бошқаришнинг услубий асосларини таҳлил қилиш усуллари, олий таълим бошқарув фаолиятини ташкил этиш бўйича ишчи дастурлар ва қўлланмалар, замонавий веб-воситалардан бошқарув самарадорлигини ошириш воситаларидан бири сифатида фойдаланиш бўйича педагогик тажрибани умумлаштириш, ушбу тадқиқот муаммоси бўйича ўқитувчилар билан суҳбатлар усуллари ҳам қўлланилди.

Таҳлил ва натижалар

Олий таълим муассасаларини, шунингдек, бошқа саноат ташкилотларини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари олий таълимнинг таълим хизматларини кўрсатишдаги ҳукмрон иқтисодий муносабатлар билан белгиланади. ОТМ иқтисодий тизим бўлиб, бутун тизим ва махсус иқтисодий хусусиятларга эга. Қуйидаги жадвалда ОТМни бошқариш механизмининг тизимли хусусиятлари кўрсатилган.

Тизим хусусияти	Таърифи
Бутунлик	ОТМ ички муҳити элементларининг мақсадли, функционал, ташкилий боғлиқлиги. ОТМни ташкил етувчи элементлар (қуйи тизимлар) мустақил равишда мавжуд бўлиш қобилиятидан маҳрум, чунки уларнинг мақсадлари, функционал мақсади, мазмуни ва таркиби ОТМ қонунлари билан белгиланади. Умуман, ОТМнинг хусусиятлари унинг элементларининг хусусиятларига боғлиқ.
Очиқлик	Ташқи муҳит билан алоқалар: ресурслар, ахборот, фаолият маҳсули — олий маълумотли мутахассислар. Шу билан бирга, ОТМ ўзаро таъсирнинг етакчи фаол компоненти бўлиб, атроф-муҳит билан ўзаро таъсир жараёнида ўз хусусиятларини шакллантиради ва намоён қилади.
Динамиклик	Олинган янги хусусиятларнинг ривожланиши, ОТМ таркибидаги ўқув жараёнининг таркиби ва таркибий қисмларида устуворликларнинг ўзгариши. Фаолиятнинг турли жиҳатлари миқдорий ва сифат хусусиятларининг ўзгарувчанлиги.
Иерархиклик	Кўп даражали муносабатлар тизимида акс эттирилган бўйсунининг объектив мавжуд муносабатлари. ОТМнинг ҳар бир таркибий қисми ўзини тизим деб ҳисоблаш мумкин.
Бир нечта мақсадларга эга бўлиш	Жамият, давлат, жамоа, таълим хизматлари истеъмолчилари манфаатларининг уйғунлиги.
Структуралилик	ОТМ тизим сифатида унинг таркибий қисмларининг таркиби ва ўзаро боғлиқлиги нуктаи назаридан тақдим этилиши, тавсифланиши ва текширилиши мумкин, уларнинг ҳар бири умуман ОТМ ичидаги ўз ўрнини белгилайдиган ўзига хос хусусиятлар ва функцияларга эга.

Агар биз олий таълим ташкилотларининг ўзига хос хусусиятларини иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари ташкилотлари билан таққосласак, ҳудудий олий таълим ташкилотлари ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга ташкилотлар гуруҳига киради, унда энг муҳим ажралиб турадиган хусусият “кўплаб мақсадларнинг мавжудлиги”дир.

Фаолиятни амалга ошириш жараёнида мақсадлар тўпламини бирлаштиришнинг мураккаблиги бошқарувни ўзаро келишув натижасида юзага келадиган қатъий схема бўйича ташкил этилиши кераклигига олиб келади. ОТМга асосий ташкилий тузилма, молиялаштириш модели, лицензиялаш ва аккредитация шартлари берилган.

Шу билан бирга, ОТМни ташқи ижтимоий-иқтисодий шароитларга мослашишнинг маълум бир соҳаси бўлиб қолмоқда, унда ОТМ мослашувчан

ҳаракат қилиши, бошқарув механизмларини такомиллаштириши мумкин. Бунга қуйидаги шароитлар ёрдам беради:

- * таълим фаолияти билан шуғулланувчи нотижорат ташкилотлар (ОТМлар);
- * олий таълимда нодавлат секторининг мавжудлиги;
- * кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш, ўқув, илмий, молиявий, иқтисодий ва бошқа тадбирларни амалга оширишда ОТМларнинг айрим автономиялари (мустақиллиги);
- * ОТМларнинг таълим жараёнини амалга ошириш билан боғлиқ бўлмаган даромад келтирувчи фаолият, шу жумладан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ва ушбу мақсад учун берилган мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи;
- * операцион бошқарув ҳуқуқида ёки ўқув жараёнини амалга ошириш учун муассис томонидан берилган мулк (моддий-техник ресурслар) ОТМнинг ихтиёрида эканлиги;
- * инновацияга қодир юқори малакали кадрларнинг мавжудлиги;
- * ўз фаолиятдан олинган даромадларга ва ушбу даромадлар бўйича олинган мулк объектларига, интеллектуал ва ижодий иш маҳсулотларига ёки ушбу даромадларни мустақил тасарруф этишга бўлган мулк ҳуқуқи;
- олий таълим тизими фаолиятдан сезиларли ташқи таъсирлар [15].

Ушбу шартларнинг барчаси барқарор молиявий-иқтисодий вазият ва минтақавий ОТМларни ривожлантириш имкониятларининг асосий шартларидан бири бўлган мослашувчан — мослашувчан-бошқарув механизмларининг ўзига хос доирасини ташкил этади.

Шундай қилиб, бошқарув механизмини барча элементларнинг ишлашини, ижтимоий-иқтисодий тузилмани ташкил этиш функциясини таъминлайдиган “алоқалар тизими” деб тушуниш керак. Схематик шаклда “бошқарув механизми”ни қуйидагича тасвирлаш мумкин:

1-расм. “Бошқарув механизми” ғоясининг схематик тасвири.

Хулоса ва таклифлар

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, олий таълим муассасалари соҳасида “бошқарув механизми” концепциясини аниқроқ ишлаб чиқишга эҳтиёж бор, бу минтақавий олий таълим ташкилотининг бошқарув механизмлари тизимини такомиллаштириш учун шарт-шароитларни яратишнинг калитидир. Ушбу мақсадга эришиш доирасида қуйидаги вазифаларни таклиф қилиш мумкин:

- * олий таълим тизимида “бошқарув механизми” самарали фойдаланиш;
- * ОТМни бошқариш механизмларини фарқлашни назарда тутадиган шартларни тавсифлаш;
- * ОТМларда бошқарув механизмларини такомиллаштириш соҳасини аниқлаш.

Асосий гипотеза шундаки, таълим ташкилотининг бошқарув механизмлари орасида мослашувчан ва ўзгарувчан тузилишга эга механизмлар ва қатъий тузилишга эга механизмларни ажратиш мумкин. Шунга кўра, мослашувчан тузилишга эга механизмлар ташкилот шароитидаги ўзгаришларга қараб яхшиланишга кўпроқ мойил бўлиб, унинг фаолияти асосларини тубдан ўзгартиришга олиб келмайди.

Мазкур тахминни асослаш натижасида ушбу бошқарув механизмларини такомиллаштириш усуллари, воситалари ва дастурларини ишлаб чиқишга ва замонавий шароитда мамлакатимиздаги ОТМларнинг иқтисодий ривожланиш муаммоларини амалда ҳал қилишга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Боймурадов Н. *Раҳбар психологияси*. – Т.: «Янги аср авлоди», 2007.
2. Қоплонова М., Авлаев О. *Бошқарув психологияси*. – Т., 2004.
3. Джурсаев Р.Х., Тургунов С.Т. *“Таълим менежменти”*. –Т., Ворис нашриёт. 2006.
4. Ахлидинов Р.Ш., Носирова Ф.А., Ражабова М.Р. *Мактаб бошқарувида ички назорат*. - Тошкент: “Шарк”, 1996
5. Арутюнова Д. В. *Адаптивные экономические механизмы управления вузом в условиях рынка // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Таганрог, 2005.*
6. Асаул А.Н., Капаров Б.М. *Управление высшим учебным заведением в условиях инновационной экономики*. – СПб.: «Гуманистика», 2007.
7. Богдан Н.Н., Могилёвкин Е.А. *Мотивация и демотивация профессиональной деятельности персонала вуза (на примере вузов дальневосточного федерального округа) // Уральский федеральный университет.*
8. Грудзинский А.О. *Социальный механизм управления инновационным университетом // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук, Санкт-Петербург, 2005.*
9. Кириллов А.Г. *Модель управления вузом на основе информационных технологий // Шадринский государственный педагогический университет.*